

Edin Veladžić

Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine

BOŠNJAČKA VJERSKA INTELIGENCIJA I IZAZOVI NACIONALNE IDENTIFIKACIJE TOKOM AUSTROUGARSKOG RAZDOBLJA

Apstrakt: U radu se govori o izazovima pred kojima se našla bošnjačka vjerska inteligencija¹ u pogledu nacionalne identifikacije tokom austro-ugarskog razdoblja. Istraživanja pokazuju da je ta inteligencija često imala ključnu riječ o svim važnijim političkim, društvenim i kulturnim pitanjima tog vremena. U prve dvije decenije okupacione uprave vjerska inteligencija nerijetko je bila ključni reprezent svoga naroda. Austrougarske vlasti nastojale su tu činjenicu iskoristiti i u svom projektu oblikovanja integralne bosanske nacije koja uključuje tri najveće konfesionalne zajednice u zemlji. Također, jedan broj predstavnika muslimanske vjerske inteligencije biva zahvaćen srpskom i hrvatskom nacionalnom ideologijom koja se u to vrijeme nastojala čvršće pozicionirati u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: Bošnjaci, muslimani, identitet, inteligencija, austrougarska uprava

---

¹ O definiranju i razumijevanju pojma *vjerska inteligencija*, kao jednog društvenog sloja kod Bošnjaka muslimana, koji je u fokusu ovog rada više vidjeti u radu: Edin Veladžić, “Osvrt na mjere austrougarske uprave neposredno nakon okupacije koje su pospješile proces sistemskog potčinjavanja bošnjačke vjerske inteligencije”, *Gračanički glasnik*, Časopis za kulturnu historiju, godina XXII, broj 44, novembar 2017, Monos, Gračanica, str. 22–24. i Edin Veladžić, “Bošnjačka vjerska inteligencija u društveno-političkom životu pod austrougarskom upravom”, *Znakovi vremena*, br. 61–62, god. XVI, jesen – zima 2013, Naučnoistraživački institut Ibn Sina, Sarajevo.

Abstract: The paper explores the challenges that Bosniak religious intelligentsia was faced with in terms of national identification during the Austro-Hungarian period. Research shows that this intelligentsia has often had a key role in all the major political, social and cultural issues of that time. In the first two decades of the occupation, religious intelligentsia was often the key representative of its people. The Austro-Hungarian authorities tried to use this fact in their project of creating an integral Bosnian nation that includes the three largest confessional communities in the country. Also, a number of representatives of the Muslim religious intelligentsia was affected by the Serbian and Croatian national ideologies that at the time sought to position themselves more firmly in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Bosniaks, Muslims, identity, intelligentsia, Austro-Hungarian administration.

***

Geneza nacionalne identifikacije Bošnjaka² predstavlja dosta složen problem za historijsku nauku. Knjiga Muhameda Hadžijahića, pod naslovom *Od tradicije do identiteta*, predstavlja dosad najcjelovitiju studiju iz ove oblasti.³ Period austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini predstavlja ključno razdoblje za potpunije razumijevanje pitanja nacionalne identifikacije Bošnjaka. Proces sazrijevanja nacionalne svijesti kod bošnjačkog naroda nosi čitav niz specifičnosti koje je mo-

---

² O bošnjačkom identitetu u 19. stoljeću više vidjeti u radu: Edin Radušić, “Ko su Bošnjaci 19. stoljeća? Bosna, Hercegovina i Bošnjaci u britanskoj konzularno-diplomatskoj korespondenciji od 1857. do 1878. godine”, u: *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*, zbornik radova, glavni i odgovorni urednik Husnija Kamberović, Institut za istoriju, Sarajevo, 2011.

³ Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Svjetlost, Sarajevo, 1974; Za razumijevanje problematike etničke pripadnosti bosanskih muslimana korisno je konsultirati i sljedeće studije: Salim Ćerić, *Muslimani srpskohrvatskog jezika*, Sarajevo, 1968; Atif Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo, 1969; Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine SHS*, Sarajevo 1974; Kasim Suljević, *Nacionalnost Muslimana između teorije i prakse*, Rijeka, 1981; Alija Isaković, *O ‘nacionaliziranju’ Muslimana*, Zagreb, 1990; Smail Balić, *Kultura Bošnjaka. Muslimanska komponenta*, Wien, 1973. (prijevod na bosanski 1994) i Muhamed Hadžijahić, “Mahmud Traljić i Nijaz Šukrić”, *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini*, El-Kalem, Sarajevo, 1991.

guće u cijelosti razumjeti samo pod uvjetom da se historijat nacionalne identifikacije i samoidentifikacije multidisciplinarno obradi, i to kroz različite društvene slojeve. U tom smislu smatramo važnim sagledavanje odnosa pripadnika vjerske inteligencije prema vlastitom nacionalnom identitetu, na koji način se ispoljava i u kojoj mjeri je on uopće prisutan.

Austrougarska vlast dobro je procijenila da je nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini izuzetno osjetljivo i zato je ona u prvoj deceniji svoje uprave bila prilično rezervirana u vezi s tim pitanjem. Već u prvim godinama nakon okupacije urađene su opsežne pripreme za promoviranje ideje bosanske nacije, što je kasnije postao jedan od prioriternih zadataka Kállayeve uprave.⁴ Okupaciona uprava nastojala je pridobiti najviše predstavnike sve tri velike konfesionalne zajednice u zemlji i uspostaviti dobre odnose sa zvaničnim vjerskim strukturama. U tom kontekstu potrebno je sagledavati i poduzete mjere na uspostavi institucije Ulema-medžlisa i ustrojstvu zasebne Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Imajući u vidu kakvu značajnu podršku od predstavnika uleme može dobiti na provođenju kako nacionalne politike u Bosni i Hercegovini tako i svih ostalih političkih planova, okupaciona vlast je inicirala i pokretanje listova namijenjenih muslimanskom narodu.

Takav jedan list bio je i *Vatan (Domovina)*, koji se pojavio 1884. godine. Izlazio je na turskom jeziku, a službena inicijativa za njegovim pokretanjem došla je od predsjednika Ulema-medžlisa Mehmeda ef. Hulusija. U molbi koju je uputio Zemaljskoj vladi reisul-ulema Mustafa Hilmi ef. Omerović u ime grupe muslimanskih prvaka navedeno je da bi list služio prosvjećivanju naroda tako što bi objašnjavao zakone, naredbe i razne druge vladine mjere, te time olakšao komuniciranje između vlasti i muslimanskog stanovništva.⁵ Iz izvještaja koji je Zemaljska vlada uputila zajedničkom ministru finansija i u kojem se govori o korisnim stranama ove inicijative, za glavnog urednika Mehmeda ef. Hulusija je navedeno da je vladi naklonjena osoba, koja je u prethodnom periodu predstavljala “posve lojalnu i povjerljivu ličnost”. Može se naslutiti da je cijeli taj projekat bio u interesu Zemaljske vlade, da je ona iza njega stajala, a kasnije će se potvrditi, i finansijski ga obilato podržavala.⁶

---

⁴ Više vidjeti u: Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1987, str. 88–214.

⁵ ABH, ZVS, Pr. BiH 884, Predstavka za pokretanje lista *Vatan*, 4. april 1884.

⁶ *Kultura i umjetnost u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Građa za proučavanje političkih, kulturnih i socijalno-ekonomskih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX vijek), redaktor: Risto Besarović, Sarajevo, 1968, str. 420.

Pravi ciljevi projekta vidljivi su iz programske orijentacije lista *Vatan*, a oni se svode na mirenje muslimana sa stvarnim činjeničnim stanjem, to jest prihvatanje nove uprave i čvršće vezanje za Bosnu i Hercegovinu u okvirima Monarhije. Ulema koja se javlja u prvim brojevima ovog lista ukazuje na tešku sudbinu muslimana u drugim državama, koristeći priliku da naglasi kako su muslimani u Bosni i Hercegovini imali sreću da budu dodijeljeni “pravednoj i mudroj upravi veličanstva cara Austrije i kralja Ugarske, da našu vjeru, običaje i imetak možemo da sačuvamo i da istovremeno sve dobiti koje društvenom životu nude izumi novog doba steknemo”.⁷ U *Vatanu* su, pored Mehmeda ef. Hulusija, pisali Mehmed Tevfik ef. Azapagić, Mustafa Hilmi ef. Muhibić, Salih Safvet ef. Bašić, Salih Sidki ef. Hadžihuseinović Muvekit, Esad ef. Kulović i mnogi drugi. Činjenica da je pisan na turskom jeziku ukazuje na to da je bio namijenjen onom malobrojnijem dijelu javnosti koji je poznao turski jezik, a to je u prvom redu ilmijanski stalež. Može se kazati da je to bio dobro osmišljen model nove vlasti da se na jedan suptilan način preko vjerske inteligencije djeluje na cjelokupan muslimanski narod u cilju pridobijanja na svoju stranu.

Pored razvijanja bosanskog patriotizma i naklonosti prema Monarhiji, vjerska inteligencija, angažirana na uređivanju i pisanju tekstova u listu *Vatan*, imala je za cilj poticati i osnaživati nepovjerenje prema Srbiji i srpskoj nacionalnoj ideji, koja se sve agresivnije pojavljivala u Bosni i Hercegovini. Sve navedeno trebalo je poslužiti kao dobra terenska priprema za pridobijanje muslimana za Kállayev projekat bosanske nacije. Dakle, primarna ciljna grupa na koju su računali predstavnici Zemaljske vlade kod realizacije projekta lista *Vatan* jeste sloj vjerske inteligencije, koji su na ovaj način nastojali iskoristiti oko pridobijanja muslimanskog stanovništva za ideju bosanske nacije.

U tom pravcu još se dalje otišlo s projektom lista *Bošnjak*. Dok je list *Vatan* bio namijenjen jednom užem krugu obrazovanih muslimana sa znanjem turskog jezika, a za ostalo muslimansko stanovništvo imao je više psihološku funkciju, list *Bošnjak*, u naslovu definiran kao list za politiku, pouku i zabavu, štampan je latinicom na bosanskom jeziku. Namijenjen je bio širim slojevima bošnjačkog naroda, odnosno onima koji su znali čitati latinično pismo. Politikom formalnog i psihološkog povezivanja s turskim vremenom preko sredstava javne riječi Zemaljska vlada je, odobravanjem i finansijskom podrškom, nastojala iskoristiti ugled jedne grupe muslimana, prije svega pripadnika vjerske inteligencije, i na propagandnom djelovanju i oblikovanju integralne bosanske nacije. Ideja integralne bosanske nacije, koju je gotovo cijelu prvu deceniju svoje uprave austro-

---

⁷ Isto, str. 428.

ugarska vlast pažljivo pripremala, dobila je konkretnija obilježja u političkom pogledu tek u posljednjoj deceniji 19. stoljeća, što koincidira s pojavom *Bošnjaka* i njegovih nacionalno-polemičkih tekstova.⁸

List *Bošnjak*, uz obilatu pomoć Zemaljske vlade, pokrenuo je Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak 1891. godine.⁹ Pojavio se u trenutku kada su se nacionalno-političke aktivnosti iz susjedstva, posebno iz Srbije, počele intenzivnije ispoljavati. Cijeli društveno-politički kontekst u kojem se list pojavio, s vrlo naglašenim ciljem otvorenog promoviranja bosanske nacije, ukazuju na to da je angažman vlasti na njegovom izdavanju bio usmjeren na suzbijanje srpskog nacionalnog pokreta, odnosno preventivno djelovanje da se on u Bosni i Hercegovini ne proširi izvan granica pravoslavnog elementa.¹⁰

Oko lista *Bošnjak* okupila se prilično reprezentativna grupa muslimanske inteligencije, kojoj su, pored Kapetanovića, pripadali Mustafa Hilmi ef. Omerović, Jusuf-beg Filipović, Mustafa Hilmi ef. Muhibić, Ibrahim-beg Repovac, Esad ef. Kulović, Ibrahim-beg Bašagić, Esad ef. Uzunić, Mustaj-beg Fadilpašić i drugi. Oni su nastojali da u novonastaloj političkoj situaciji postupaju trezveno i racionalno, da izvuku što veću korist za muslimane i da pomognu narodu u prilagođavanju novom vremenu i novom načinu života. Ova grupa intelektualaca zalagala se za kulturno-prosvjetne reforme i podsticala je evropsko obrazovanje, što je značilo i prešutno prihvatanje latiničnog pisma. Svoj društveni ugled i intelektualni kapacitet angažirali su na prihvatanju nove političke uprave i raskidanju s privrženošću Osmanskom carstvu, uz očuvanje islamske vjerske posebnosti. Također, kod ove grupe inteligencije javlja se i težnja za jačanjem i očuvanjem svijesti o njihovoj narodnoj posebnosti koja se veže za predislamski period i koja se održala tokom cijelog osmanskog razdoblja. Tu ideju od početka okupacije podržavala je okupaciona uprava nastojeći potisnuti jaku emotivnu povezanost bosanskohercegovačkih muslimana s Osmanskom državom.¹¹

Ovu grupu, okupljenu oko *Bošnjaka*, činili su visoki službenici u vakufskim i vjerskim ustanovama, zatim nekoliko zemljoposjednika, članovi gradskog vijeća i prosvjetni radnici. Nit što ih je povezivala jeste obrazovanje koje su stekli u muslimanskim vjerskim školama. Važno je naglasiti da su gotovo svi predstavnici

---

⁸ Todor Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878–1918*, Sarajevo, 1960, str. 279.

⁹ O Ljubušakovom životu, radu i djelu više vidjeti u: *Zbornik radova o Mehmed-begu Kapetanoviću Ljubušaku*, (ur. Munib Maglajlić), Institut za književnost, Sarajevo, 1992.

¹⁰ T. Kraljačić, *Kalajev režim*, str. 224.

¹¹ Muhsin Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887–1918*, El-Kalem, Sarajevo, 1990, str. 76.

vjerske inteligencije koji su bili angažirani u činovničkim strukturama Zemaljske vlade, kao i većina onih koji su radili u krovnim institucijama Islamske zajednice, aktivno podržavali političke i kulturne inicijative koje su bile u interesu okupacione vlasti. To je iznimno važna činjenica koju je potrebno uzeti u obzir kod traganja za odgovorom zašto ideja bosanske nacije nije uhvatila dublje korijene kod bosanskohercegovačkih muslimana. Kako su nosioci te ideje kod muslimana bili uglavnom ljudi od povjerenja austrougarskih vlasti, tzv. *režimlje*, i kao takvi bili nepopularni u širim muslimanskim narodnim slojevima jer su uveliko bili *vesternizirani*, što je kod običnih muslimana bilo na granici izdaje dina (vjere), oni su radije svoj identitet i razlikovanje od Srba i Hrvata čuvali muslimanstvom, a razliku među sobom i Osmanlijama su najbolje izražavali tako što su Osmanlije pogrdno nazivali *turkušama*.¹²

Iako je među muslimanima bošnjaštvo živjelo kao predaja iz prošlosti, zajedno s vjerskom pripadnošću islamu tvoreći na osoben način etnički i domovinski osjećaj razlikovanja od pravoslavnog i katoličkog elementa, bosanski muslimani nisu ga prihvatili. Istina, ne može se tvrditi ni da su ga odbacili u cijelosti, već jednostavno na ljestvici njihovih tadašnjih identitetskih određenja nacionalni identitet uopće nije bio visoko postavljen. Očigledno je da je za Bošnjake muslimane tokom cijelog austrougarskog razdoblja vjerski identitet bio primaran i da su upravo zbog toga oni pokazivali posebnu posvećenost borbi za one elemente koji su doprinosili očuvanju tog identiteta. S druge strane, nova vlast je u interkonfesionalnom bošnjaštvu vidjela pogodnu osnovu i preduvjet da riješi međuvjerski i međunacionalni partikularizam u ovoj zemlji i na taj način lakše upravlja okupiranim područjem.¹³

Tek kada je okupaciona vlast shvatila da se pojmovi konfesionalno i nacionalno potpuno podudaraju u Bosni i Hercegovini, odustala je od forsiranja ove ideje shvativši da je zakasnjela. Međutim, historijska nauka, i pored ogromnog broja radova napisanih o austrougarskom razdoblju bosanskohercegovačke prošlosti, još uvijek nije uspjela ponuditi razložen i cjelovit odgovor na pitanje zbog čega se muslimanska inteligencija, vjerska i svjetovna, tako olahko odrekla bošnjaštva kao nacionalne odrednice i naziva bosanskog jezika. I pored svih dosadašnjih istraživanja i dostupnih historijskih izvora, to pitanje i dalje ostaje otvoreno, zbog čega bi historičari u obradi ovog problema u budućnosti morali posegnuti i za metodologijom drugih naučnih disciplina kao što su sociologija, socijalna psihologija, filozofija i teološke nauke.

---

¹² Enes Durmišević, *Uspostava i pravni položaj Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1882–1899*, Sarajevo, 2002, str. 40.

¹³ Isto, str. 41.

Istina, ideja bošnjaštva zadržala se još neko vrijeme kod pojedinih uglednih muslimanskih prvaka. Tako se Ahmed ef. Burek, profesor u Šerijatskoj sudačkoj školi i jedan od najistaknutijih alima iz prve polovine 20. stoljeća, sve do okončanja austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini izjašnjavao kao Bošnjak. To je vidljivo iz faksimila koji se nalazi u njegovom personalnom dosjeu kao vjeroučitelja na Velikoj gimnaziji u Sarajevu. Prilikom zapošljavanja 1910. godine, kao i svi profesori, ispunio je formular u kojem je u rubriku nacionalnost upisao Bošnjak i tako se izjašnjavao sve do 1918. godine. Nakon uspostave novog državnog poretka, u kojem su organi vlasti Kraljevine SHS tražili popunjavanje sličnih formulara, Ahmed ef. Burek rubriku nacionalnost ostavio je praznu jer mu nije bilo omogućeno da se izjasni kao Bošnjak.¹⁴

Hadžagić Hafiz Hasan iz Bosanskog Broda imao je čak potrebu da se i kroz medije oglasi o pitanju svog nacionalnog identiteta. On je najprije za list *Musavat* izjavio da nije nikakav Hrvat niti će ikad biti, a da je Muslimanskoj naprednoj stranici pristupio u vrijeme kad nije bio upoznat s njenim nacionalno-političkim kursom. Nakon toga je u javnosti bio prozivan da je Srbin, po logici, ako nije prvo, onda je ovo drugo. Očito da je taj pritisak na njega bio takvih razmjera da je imao potrebu vrlo brzo ponovo izjaviti za isti list (*Musavat*, 30. muharema 1328) da nije “nikakav ni Srbin ni Hrvat, te nit sam na taj način govorio, nit govorim, nit ću – haša – ikad govoriti ni srpski ni hrvatski, nego kako sam i do danas bio Musliman Bošnjak i svoj maternji jezik bosanski nazivao. Ovo ću, dok je svijeta i vijeka, ostati i svoj maternji jezik uvijek bosanskim nazivati, kao što i jest bosanski”. Ipak, primjećujemo da su ovakvi primjeri javnog isticanja nacionalnog identiteta rijetkost, što samo dodatno intrigira i aktualizira pitanje nacionalnog opredjeljivanja bosanskohercegovačke muslimanske inteligencije.

Nužno se osvrnuti na pojave prosrpskih i prohrvatskih tendencija u nacionalnom izjašnjavanju vjerske inteligencije. Međutim, značajno je istaknuti da ove pojave nikad nisu zadobile širu podršku u bošnjačkom narodu, kao ni kod većine predstavnika vjerske inteligencije. Uglavnom se radi o pojedinačnim slučajevima koji se mogu razumjeti kao rezultat jednog agresivnijeg nastupa srpske i hrvatske propagande iz susjedstva. Historijska nauka uglavnom je rasvijetlila propagandne aktivnosti koje su poduzimane tokom cijelog austrougarskog perioda, kada je Bosna i Hercegovina postala ozbiljno poprište žestokih borbi na pridobijanju Bošnjaka za ostvarenje srpskog, odnosno hrvatskog nacionalnog programa.

Uporedo s jačanjem srpskog nacionalnog pokreta devedesetih godina 19. stoljeća intenzivirane su aktivnosti na pridobijanju muslimanskog stanovništva

---

¹⁴ Ahmed Kico, *Učenje i djelo Ahmeda Bureka*, Travnik, 1998, str. 94–95.

da se u nacionalnom pogledu opredijeli za srpsku stranu. Suprotno tajnoj konvenciji iz 1881. godine, zvanična Srbija počela je tolerirati javnu protivaustrijsku propagandu u svojoj zemlji, pružajući na taj način moralnu podršku bosanskohercegovačkim Srbima.¹⁵ U Srbiji su u to vrijeme štampane mnoge brošure protiv Kállayeve uprave u Bosni i Hercegovini. U nacionalnu agitaciju uključeno je više subjekata i ona je dolazila s više strana. U prvom planu isticao se rad učitelja u srpskim konfesionalnim školama, najčešće porijeklom iz Vojvodine, koji su zdušno radili na širenju srpskog nacionalnog imena po Bosni i Hercegovini. Veliku ulogu u tom smislu imala je propagandna djelatnost velikog broja srpskih listova, među kojima se ističu *Zastava*, *Odjek*, *Bratstvo*, *Velika Srbija*, ali i mnogi drugi koji su najoštrije osuđivali okupaciju. Također, mnoga srpska društva u to vrijeme isticala su nacionalno pitanje u svojim programima, a jedan od prioritarnih ciljeva njihovog djelovanja predstavlja i rad na nacionalnom osvještavanju “braće muhamedanske vere”. Najuglednije i najagilnije među njima bilo je *Društvo sv. Save za nacionalni rad u neoslobođenim krajevima*, čija djelatnost je naročito oživjela nakon promjene režima u Srbiji 1889. godine i dolaska na vlast Radikalne stranke.¹⁶

Pojavi prosrpskih orijentiranih muslimana u određenoj mjeri doprinijela je i bosanskohercegovačka politička emigracija koja je nakon okupacije formirana u Istanbulu i Beogradu. Posebno je bila jaka ona u Istanbulu, među kojima je velik broj utjecajnih ličnosti iz begovskog i ulemanskog staleža. Dosta brzo i uspješno su se organizirali. Već u početku njihov klub je prešao brojku od 500 članova, a kako je vrijeme prolazilo, iz Bosne i Hercegovine su pristizali novi emigranti koji su im se pridruživali. Najznačajnije ime koje je pristupilo ovom klubu početkom 20. stoljeća jeste mostarski muftija Ali Fehim ef. Džabić, kojem je austrougarska vlast zbog političkih razloga zabranila povratak.¹⁷

Istanbul je ostao obrazovni centar u koji su Bošnjaci rado slali svoju djecu na školovanje tokom cijelog austrougarskog razdoblja, i to uglavnom da izučavaju teološke nauke. U tom centru formiran je značajan krug inteligencije, koja je u prvi plan isticala svoje protursko raspoloženje, ali se među njima, uslijed različitih utjecaja, javlja i prosrpski orijentirana inteligencija. Značajne aktivnosti u pravcu srpskog nacionaliziranja muslimanske inteligencije poduzimali su srpsko poslanstvo u Istanbulu, te Srpska gimnazija i list *Carigradski glasnik*.¹⁸

---

¹⁵ T. Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom*, str. 282.

¹⁶ Isto.

¹⁷ “Nada istoka”, *Musavat*, 26. decembar 1908, III, br. 53, str. 2.

¹⁸ M. Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost*, str. 150–151.

Za razliku od Istanbula u kojem je novo utočište pronašla bošnjačka inteligencija, u drugom centru bosanskohercegovačke emigracije – Beogradu – okupljeni su predstavnici srpske pravoslavne inteligencije. Nakon neuspjelog Hercegovačkog ustanka iz 1882. godine, među emigracijom u Beogradu imamo i nekoliko muslimana. Svi su se zalagali za bližu saradnju političkih i vjerskih predstavnika pravoslavnog i muslimanskog naroda u Bosni i Hercegovini u zajedničkom suprotstavljanju austrougarskoj okupacionoj upravi, a u nacionalnom pogledu zagovarali su prihvatanje srpskog nacionalnog imena. Pored jednog dijela begova koji su pristali uz srpsku stranu, kao što su Derviš-beg i Jusuf-beg Ljubović iz Nevesinja, među aktivistima za širenje srpske nacionalne ideje među muslimanima ističe se i nekoliko predstavnika vjerske inteligencije. To su Sulejman ef. Faladžić iz Mostara, koji je nakon javno iskazane prosrpske orijentacije otišao u Beograd i postao beogradski muftija. Nije poznato da li je, i ako jeste od koga, dobio zvanično postavljenje na taj položaj. Opredijeljenost za srpstvo, u jednoj fazi svog života, pokazao je još jedan muslimanski vjerski službenik – Mehmed ef. Spahić iz Mostara. Muslimanima koji su pristali uz srpsku nacionalnu ideju u Srbiji su im poklanjali veliku pažnju i davali im značajnu moralno-političku podršku.¹⁹

Politička emigracija iz Bosne i Hercegovine u Beogradu je od 1896. godine izdavala svoj list *Bosansko-hercegovački glasnik*, koji je izlazi sve do 1905. godine.²⁰ U tom listu oglašavali su se spomenuti muftija Sulejman ef. Faladžić, Mehmed ef. Spahić, kao i još nekoliko muslimana iz redova svjetovne inteligencije. Najčešće su se javljali mladi književnici Osman Đikić, Osman-beg Sulejmanpašić i Avdo S. Karabegović. Prostor za javno oglašavanje i istupanje prosrpski orijentirane muslimanske inteligencije bio je potpuno otvoren i vrlo pristupačan u svim srpskim listovima. Ti listovi su imali oštar antiokupacioni stav i aktivno su se uključili u promociju srpske nacionalne ideologije u Bosni i Hercegovini.

U posljednjoj deceniji 19. stoljeća oštrica političko-nacionalističkih tekstova u srpskim listovima posebno je bila usmjerena prema listu *Bošnjak*, koji uređuje Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak. List *Bošnjak* je pokrenut uz podršku austrougarskih vlasti, s neskrivenim ciljem da se direktno suprotstavi širenju srpske nacionalne ideje i posebno da radi na neutraliziranju aktivnosti usmjerenih na srpsko nacionaliziranje muslimana. Zbog toga su tadašnji srpski listovi i davali veliki publicitet izjavama, člancima i tekstovima muslimanskih intelektualaca

---

¹⁹ Isto, str. 151–152.

²⁰ Ante Malbaša, *Hrvatski i srpski nacionalni problem u Bosni za vrijeme režima Benjamina Kallaya*, Osijek, 1940, str. 55.

koji su javno isticali svoju prosrpsku orijentaciju. U *Bošnjaku* su takvi muslimani žestoko napadani, prozivani izdajnicima i “murtedima muslimanskog roda”. Poseban ton žustroj polemici između lista *Bošnjak* i srpskih listova dali su beogradski muftija Sulejman ef. Faladžić i Mehmed ef. Spahić, imam iz okoline Mostara.

Prvo je Sulejman ef. Faladžić objavio pismo u listu *Srbobran*, u kojem zagovara prosrpsko opredjeljivanje muslimana. Faladžić je tom prilikom, da bi na čitaoce ostavio što ubjedljiviji dojam, spomenuo i pismo Mehmeda ef. Spahića koje je objavljeno u srpskom glasilu *Dubrovnik*, a u njemu je Mehmed ef. “glasno i jasno izjavio da je Srbin”. Faladžić je u tom pismu optužio list *Bošnjak* da radi u “prilog Hrvatsva i na tome da Muhamedance odvoji od dina”, zatim navodi da je u Bosni još u doba Topal Osman-paše bila priznata srpska nacionalnost i srpski jezik i da se od okupacije pa do tog trenutka iz Bosne iselilo oko 100 hiljada muslimana.²¹

Sve navode uredništvo *Bošnjaka* je kategorički negiralo nazivajući ih potpunim neistinama i produktima srpske propagande u čijem interesu radi i sam Faladžić. Ovaj “hodža iz Biograda”, kako ga oslovljava uredništvo *Bošnjaka* opisujući njegovu ličnost, navodi da je prije odlaska u Beograd, u “prijestolnicu mlađahne kraljevine srpske”, živio u Mostaru, gdje, kako napominje uredništvo lista, nije uživao neki poseban ugled. Zatim se navodi da se od 1881. godine počeo družiti sa krugovima koji ne priliče ozbiljnim ljudima, a posebno ne hodži, da je ubrzo nakon toga počeo nagovarati ljude na iseljavanje i da je pod njegovim utjecajem “više familija otišlo u daleki svijet, a kada je osjetio da je vlast počela pratiti njegovu djelatnost i on napusti svoju zemlju”.²² Ovaj tekst otvara pitanje kako neko ko nema poseban ugled, kako to navodi uredništvo *Bošnjaka*, može utjecati na to da više porodica napusti kuću, imanje i sve ostalo što su stekli i odluči se za iseljavanje. Svakako da negativne kvalifikacije Faladžićeve ličnosti treba uzimati s određenom rezervom jer dolaze od njegovih političkih protivnika.

Uredništvo *Bošnjaka* je oštro osudilo i tekst Mehmeda ef. Spahića zbog njegove izjave u listu *Dubrovnik* da se osjeća Srbinom. *Bošnjak* je objavio i izjavu Mehmeda ef. Spahića datu prilikom sudske rasprave u Mostaru, a u vezi sa Spahićevim dopisom *Dubrovniku* u kome je navedeno da su muslimani Srbi, a tadašnji urednik *Bošnjaka* Edhem Mulabdić nazvan je “izdajicom svoje domovine”. U okružnom sudu u Mostaru je vođen parnični postupak protiv Spahića zbog ovakvih kvalifikacija, a po tužbi urednika lista *Bošnjak*. Na glavnoj raspravi sudskog procesa, koja je održana 9. decembra 1892. godine, Mehmed ef. Spahić se izjasnio da je on zemljoposjednik i hodža i da je njegov dopis objavljen u listu

---

²¹ “Murtat Faladžić Effendija”, *Bošnjak*, br. 48, god. II, Sarajevo, 1. decembar 1892, str. 1.

²² Isto.

Dubrovnik načinjen zato što je smatrao da je njemu kao vjerskom službeniku bila dužnost zahvaliti *Dubrovniku* zato što je muhamedance pozvao da se drže srpske narodnosti. U ovom sudskom sporu Spahić je zbog izrečenih kvalifikacija na račun Edhema ef. Mulabdića bio proglašen krivim i osuđen je na tri dana zatvora ili da plati globu od 40 forinti. Također, kao i u slučaju Sulejmana ef. Faladžića, u nastojanju da što više diskvalificiraju prosrpsku djelatnost imama Mehmeda ef. Spahića, u *Bošnjaku* se navodi da je riječ o “mladoj osobi, bez ikakva ugleda i da iza njegovog pisanja niko od muslimana ne stoji”.²³

U kojoj mjeri je prosrpska opredijeljenost kod Mehmeda ef. Spahića bila stvar istinski čvrstog i stabilnog nacionalnog ubjeđenja, a koliko se radilo o nacionalnom lutanju povezanom s političkim kalkulacijama, najbolje pokazuje nekoliko tekstova koje je *Bošnjak* objavio u kasnijem periodu. Tako ovaj list u januaru 1895. godine donosi izjavu Mehmeda ef. Spahića da napušta srpstvo s uvjerenjem da se treba držati neutralnosti,²⁴ a godinu dana kasnije objavljuje njegovu dopisnicu u kojoj se on ponovo izjašnjava kao Srbin, te tvrdi da je srpsko ime spreman braniti do posljednje kapi krvi.²⁵ Da bi tri godine kasnije Osman Đikić, kao mladi muslimanski književnik i revnosni zagovornik srpstva, napisao i objavio u listu *Zora* pjesmu koja je posvećena Mehmedu ef. Spahiću, a u kojoj mu na osvetnički način prijete zbog izdajstva domovine, aludirajući pritom na izdaju srpstva.²⁶

Ovakvih dilema, kolebanja i ograđivanja bilo je dosta u tom vremenu kod muslimanske inteligencije koja je bila u kontaktu sa srpskim krugovima. Nekad je to bilo pod pritiskom muslimanske javnosti koja nije prihvatila ideju srpskog nacionalnog imena, a nekad pod pritiskom okupacione uprave. Prvi period saradnje muslimanske inteligencije sa srpskim listovima vezuje se za *Bosansku vilu*. Nakon neuspjeha s prvom grupom muslimanskih saradnika, od kojih se većina ogradila od svojih stavova iznesenih u *Bosanskoj vili* i prišla *Bošnjaku* ili nekom drugom javnom glasilu, drugi period saradnje i formiranja nove grupe muslimanskih saradnika otpočeo je s pokretanjem novog srpskog lista *Zora* (1896). Okosnicu te grupe sačinjavali su Avdo Karabegović Hasanbegov, Osman Đikić, S. Avdo Karabegović i Omer-beg Sulejmanpašić.²⁷ Oni su u srpskoj nacionalnoj propagandi i političkoj borbi bili uzdignuti do nacionalnih simbola. Njihovo opoziciono i antiokupaciono raspoloženje, politički motivi i iskrene simpatije prema

---

²³ “Mehmed ef. Spahić pred sudom”, *Bošnjak*, br. 50, god. II, Sarajevo, 15. decembar 1892, str. –3.

²⁴ “Izjava Mehmeda Spahića”, *Bošnjak*, br. 2, god. V, Sarajevo, 10. januar 1895, str. 2.

²⁵ “Opet izjava Mehmed ef. Spahića”, *Bošnjak*, br. 33, god. VI, Sarajevo, 13. august 1896, str. 2.

²⁶ Osman Đikić, “Kad cikne šara... (Mehmed efendiji Spahiću)”, *Zvezda*, br. 5, god. II, 1898, str. 33.

²⁷ M. Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost*, str. 157.

srpskoj nacionalnoj ideji utjecali su na to da prihvate devizu “brat je mio koje vjere bio”, te da srčano i gorljivo pristanu uz srpsku nacionalnu ideologiju i ostanu joj vjerni do kraja. Uz Osmana Đikića, jedan od najuglednijih promotora srpske ideje kod muslimana bio je Avdo Karabegović Hasanbegov. Po izričitoj želji svoga oca, prvu naobrazbu stekao je u vjerskim školama. Kako mu otac nije dozvolio da pohađa svjetovnu školu, potajno je odlazio iz medrese kod svoga amidžića S. Avde Karabegovića koji ga je naučio čitati i pisati latinicu i ćirilicu, a preko njega se upoznao i sa srpskim nacionalnim idejama.²⁸

Svako učešće muslimana na strani srpskog nacionalnog pokreta u širim muslimanskim krugovima proglašavano je nacionalnom i vjerskom izdajom narodnih interesa. Tako je učešće Mustafe ef. Skopljaka i Osmana Đikića na novinarskom kongresu u Beogradu 1902. godine list *Bošnjak* nazvao odmetništvom i okretanjem leđa svojoj vjeri i narodnosti, opisujući njihove karaktere najcrnjim političkim rječnikom. Naglasivši da je cijela stvar tim gora što je općepoznato da Skopljaković potječe iz poznate ulemanske porodice, otac mu je bio vrlo ugledan hodža, a i sam je završio Šerijatsku sudačku školu u Sarajevu. Predstavljen je kao zabludjeli sin koji je rano pao pod utjecaj razvratnih političkih ideja i nakon svršetka nauka otišao je u Istanbul, zatim u Bejrut, odakle je došao u Beograd na mjesto umrlog beogradskog muftije Faladžića. Đikić je okarakteriziran kao čovjek koji je “poodavno pao u mreže srpske propagande, te za istu slijepo radi i posluje”. Kao ilustracija njegove izdajničke misije navedena je pjesma spjevana u slavu novinarskog kongresa i zbog takvog odnosa prigovoreno mu je što takve stvari radi “on koji je dugo vremena u Carigradu živio o hljebu turske vlade naziva Turke dušmanima i krvnicima”.²⁹

Musa Ćazim Ćatić u članku “Moji doživljaji u Carigradu” detaljno je opisao aktivnosti oko pridobijanja muslimanske inteligencije koja se nalazila na školovanju ili u emigraciji u Istanbulu. On vrlo slikovito dočarava situaciju i položaj đačke i studentske omladine iz vremena kada je boravio u Istanbulu 1899. godine i kasnije kada je i sam bio đak u *Mektebi numunci terreki* medresi. U to vrijeme se u raznim istanbulskim nižim i višim školama nalazio priličan broj muslimanskih đaka i studenata koji su emigrirali iz Bosne i Hercegovine u Srbiju, a koji su posredovanjem srpske vlade primljeni kao sultanovi pitomci, u saglasnosti s ranije izdanom sultanovom *iradom* da se svake godine po više učenika iz Srbije i Crne Gore prima u istanbulske škole, uglavnom u licej Sultanijju. Ti bosanskohercegovački muslimani, ili kako su oni sami za sebe voljeli reći, Srbi muhamedanci,

---

²⁸ Isto, str. 166.

²⁹ “Novinarski kongres u Biogradu”, *Bošnjak*, br. 46, god. XII, Sarajevo, 13. novembar 1902, str. 1.

sastajali su se petkom i za vrijeme školskih praznika u Kirestedži-hanu na Fatihu, gdje je većina imala iznajmljene stanove. Ta grupa muslimanskih studenata srpskog nacionalnog opredjeljenja, kojoj su pripadali i Osman Đikić i Mustafa ef. Skopljaković, bila je pod mecenstvom tada penzioniranog ministra, predsjednika vlade Srbije Aćima Čumića, koji ih je materijalno pomagao i usmjeravao u nacionalnom duhu. Oni su, prema Čatićevim riječima, na svim mjestima gdje je bilo Bošnjaka muslimana agitirali za srpsku nacionalnu ideju nastojeći to potkrijepiti historijskim dokazima.³⁰

Kada je krajem školskog raspusta 1899. godine M. Ć. Čatić ostao bez materijalnih sredstava, namjeravao je prekinuti školovanje i vratiti se kući. Srpsko-muslimansko društvo u kome se kretao nagovori ga da s njihovom preporukom otputuje u Beograd i posjeti Čumića, koji bi mu mogao pomoći da dobije stipendiju za nastavak školovanja. Uvjet za materijalnu pomoć bio je da se nacionalno opredijeli i pod takvim okolnostima on je napisao dvije pjesme koje su objavljene u *Bosanskoj vili*, a govore o srpstvu i srpskom ponosu. U ljeto 1899. godine Čatić je došao u Beograd da posjeti Čumića, koji mu je, umjesto povratka u Istanbul, predložio da kao stipendista srbijanske vlade ostane na učiteljskoj školi u Aleksincu, gdje je bio i S. Avdo Karabegović. Jedan od razloga za ovakav prijedlog predstavlja pojava jedne struje suprotnog političkog djelovanja među Bošnjacima muslimanima u Istanbulu, koja je prosrpski orijentirane muslimane namjeravala optužiti da vrše antiosmansku propagandu. To je dovelo u opasnost ljude okupljene oko srpsko-muslimanskih društava i oni zbog toga napuštaju Istanbul, te tako ovaj važan centar za širenje srpske svijesti među muslimanima praktično prestaje postojati. Ni Musa Ćazim Čatić nije pristao na to da ostane na školovanju u Srbiji, a kad već nije mogao da se vrati u Istanbul, nakon jednomjesečnog boravka u Beogradu i slušanja Čumićevih predavanja o srpskom porijeklu bosanskohercegovačkih muslimana odlučio se vratiti u Bosnu i time se završio kratkotrajni period njegova srbovanja.³¹

Ovaj Čatićev članak izazvao je reakciju kod prosrpski opredijeljene muslimanske inteligencije i tim povodom dolazi do jedne pjesničke polemike između njega i S. Avde Karabegovića. Prvo je u *Brankovom kolu* Karabegović objavio pjesmu pod naslovom “Sad poreci što si reko!” i posvetio je Čatiću, da bi u *Bošnjaku* Čatić odgovorio s pjesmom “Ja sam Bošnjak”, a u dodatku dodao da je posvećena “Izdajici S. Avdi Karabegoviću”.³²

---

³⁰ M. Ć. Čatić, “Moji doživljaji u Carigradu”, *Bošnjak*, br. 28, god. XIII, 9. juli 1903, str. 3.

³¹ Isto.

³² M. Ć. Čatić, “Ja sam Bošnjak... (Izdajici Avdi S. Karabegoviću)”, *Bošnjak*, br. 36, god. XIII, 3. septembar 1903, str. 3.

Srpskoj nacionalnoj ideologiji priklonio se Salih Kazazić, mualim i učitelj iz Travnika. On je bio jedan od aktivnijih saradnika u rukovodstvu muslimanskog opozicionog Pokreta za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju. Istakao se u pisanju brojnih članaka i brošura usmjerenih protiv okupacione vlasti, a postao je poznat nakon što su ga austrougarske vlasti 1901. godine uhapsile zbog njegove protudržavne djelatnosti. Neslavno je završio zbog pristanka na saradnju s okupacionom upravom u procesima koje su vlasti pokrenule protiv muslimanskih opozicionih prvaka.³³

U Beogradu je 1904. godine imam Mehmed ef. Delić, u saradnji s muftijom Mustafom ef. Skopljakovićem, započeo aktivnosti na osnivanju “Društva za propagiranje srpske slovesnosti u okupiranim zemljama”. U jednom izvještaju se navodi da je imamu Deliću pošlo za rukom da pridobije Junuza i Mehmeda Mađarevića, Ibrahimbega Čengića, Hašima i Fejzagu H. Šabanovića, izvjesnog Salića, Avdagu i Mehagu Kabudaje, Muhameda i Mehmeda Žigu, Saliha ef. Žigu, Ibrahima i Aliju H. Osmanovića, Muhameda Ramića, Huseinagu Krajinu, Mehu Zildžu, Muhameda Ahmetaševića i neke druge ljude manjeg ugleda. Također je navedeno i ime Mustajbega Kukavčića iz Travnika, dok se za ostale ne navode mjesta iz kojih potječu. Svi spomenuti obećali su tačno i na vrijeme izmirivati obavezu članarine, ali i da će raditi na pridobijanju muslimana za srpsku ideju. Članarina se trebala koristiti za siromašnije muslimane iz okupiranih zemalja koji ne bi mogli pohađati gimnazije zbog siromaštva, a htjeli bi pohađati gimnaziju u Srbiji (Niš), zatim za plaćanje stranim novinskim listovima koji su voljni objavljivati njihove oštre članke usmjerene protiv okupacione uprave. Popisani članovi spomenutog društva obećali su budno pratiti postupke i reakcije okupacione uprave, te o najmanjoj stvari izvještavati Beograd.³⁴

Mehmed ef. Delić je tokom ljeta 1904. godine posjetio Kiseljak, ali i još neka mjesta po Bosni i Hercegovini radi agitacije. U drugom izvještaju iz novembra 1904. informator Filan piše da ga je Delić izvijestio o tome da je tokom putovanja uspio uspostaviti dobre kontakte s muslimanima te mu je mnogo njih već dosad obećalo pristupanje srpskom društvu koje će se u Beogradu uskoro osnovati.³⁵

Kao aktivne promotore srpskog nacionalnog imena iz redova muslimanske vjerske inteligencije u Bosni izvori navode braću Tajiba i Muhameda ef. Saračevića. Obojica su sarađivali s Mehmedom ef. Delićem iz Beograda. Tako je u junu

³³ *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju*, građa, sabrao i uredio: Ferdo Hauptman, Sarajevo, 1967, str. 203–215.

³⁴ ABH, Pr. B. H. 663/1904. (ZV br. 2071/I. B.), *Borba Muslimana*, građa, str. 408.

³⁵ ABH, Pr. B. H. 1118/1904. Prijepis (ZV br. 2910/I. B.), *Borba Muslimana*, građa, str. 409.

1905. godine Tajib ef. poslao opširan izvještaj Deliću po svome bratu Muhamedu ef., koji je s kadijom Bulbulovićem putovao u Istanbul, a obrazlaže mu na koji način bi se mogli novčano potpomagati muslimanski studenti sa srpskim opredjeljenjem. U tom izvještaju Tajib ef. je preporučio 32 siromašna studenta i đaka te preko 200 ostale omladine. Međutim, uvjet pod kojim je Tajib ef. bio spreman raditi na potpomaganju tih učenika bio je da se novac za pomoć direktno šalje na njega u strogoj tajnosti, nikako poštom, a da je za podijeljeni novac on uvijek spreman računice priložiti. Treća osoba o ovim aktivnostima ne bi smjela biti upoznata jer se plašio da bi vlast mogla sve saznati, čime bi sebe izložio velikoj opasnosti. S obzirom na to da je te godine Tajib ef. imao neke novce od vasijeta (oporuka umrlog) da ih podjeli siromašnim đacima, što je on već i uradio, predložio je da bi ta činjenica za ovaj angažman mogla poslužiti kao dobar paravan ukoliko bi bio uhvaćen s tim srpskim novcem. Tako bi se lakše mogao opravdati pred vlastima, predstavljajući taj novac kao vasijet, za što je on imao dozvolu.³⁶

Postavljeni uvjeti Tajiba ef. su u Beogradu prihvaćeni, što potvrđuje izvještaj informatora Filana od 16. juna 1905. godine u kojem on kaže da se u Sarajevo prije dva dana vratio pop Stjepo iz Beograda i da je odmah došao u dućan Omeragi Užičaninu te pripovijedao mu da će podjelu novca srpske vlade, namijenjenog za potpomaganje prosrpski naklonjenih muslimanskih siromašnih đaka, povjeriti Tajibu ef. Saračeviću. Radi se o iznosu od 5.000 forinti, što dovoljno govori o tome da srpska propaganda nije štedjela na projektu pridobijanja muslimanskih đaka i studenata za širenje srpskog nacionalnog imena u muslimanskom narodu. Račune o utrošenom novcu Tajib ef. je trebao dostavljati Omeragi Užičaninu ili izvjesnom Halilbašiću, a ova dvojica popu Šćepi (Stjepo).³⁷

Pop Stjepo je bio zadužen i za dostavljanje novca Tajibu ef., ali samo preko spomenutih Užičanina i Halilbašića, kojima je, također, izvjesna suma novca ostavljena da i oni mogu dati tamo gdje procijene da je korisno. Sve trojici je bilo dozvoljeno da za svoj trud uzimaju jedan dio novca. Sudeći po izjavi popa Stjepe, namjera srpskih propagandista bila je da u svakoj okružnoj varoši pronađu po jednog povjerljivog čovjeka za ovu svrhu, a na njihovom pronalaženju trebao se angažirati Tajib ef. Saračević. Također, za Mehmeda ef. Delića pop Stjepo kaže da je bolestan i da će zbog toga tražiti dozvolu za dolazak na liječenje u Kiseljak, ali da je u suštini njegov dolazak više motiviran angažmanom na agitaciji za srpstvo, nego njegovom bolešću.³⁸

---

³⁶ ABH, Pr. B. H. 751/1905. Prijepis (ZV br. 1502/I. B.), *Borba Muslimana*, građa, str. 420–421.

³⁷ ABH, Pr. B. H. 802/1905. Prijepis (ZV br. 1588/I. B.), *Borba Muslimana*, građa, str. 421–422.

³⁸ Isto, str. 422.

Iz ovih nekoliko primjera može se uočiti dobro organizirano i plansko djelovanje srpske propagande, kao i nivo intenziteta njihove djelatnosti na planu pridobijanja muslimana za srpsku nacionalnu ideju. U sprovođenju zacrtanog plana posebna ciljna grupa na koju su računali srpski propagandisti bili su pojedini predstavnici vjerske inteligencije koju su uspjeli pridobiti. S obzirom na to da im je uspjeh u tom pogledu bio dosta ograničen, najčešće na pojedinačne slučajeve, nastojali su svoju djelatnost dodatno pojačati preko omladine koja se školuje u Istanbulu.³⁹ Kako se nerijetko radilo o obrazovnim ustanovama vjerske orijentacije, nedvojbeno se nameće zaključak da je dugoročni plan ideologa i agitatora srpstva bio pridobijanje značajnije podrške u ovom muslimanskom sloju.

Muhamed Hadžijahić je u svojoj studiji utvrdio podužu listu istaknutih muslimana koji su se u jednom periodu svog života nacionalno izjašnjavali kao Srbi. Na čelu ovog popisa nalaze se Hamzaga Rizvanbegović i Rustembeg Bišćević, da bi mu se pridružili Mehmed ef. Spaho, Musa Ćazim Ćatić (poslije se deklarirao kao Bošnjak, a kasnije kao Hrvat), Mehmed Ali-paša Rizvanbegović, Derviš-beg Ljubović, Osman Đikić, Avdo Karabegović, Salih Safvet Bašić, Selim ef. Muftić, Fehim Musakadić, Velija Sadović, Mustafa ef. Fočo, Ahmed Traljić, Derviš-beg Miralem, Salih Kazazović, Avdo Sumbul, Osman Nuri Hadžić, Husaga Ćišić, (poslije Bošnjak), Suljaga Salihagić (također poslije Bošnjak), dr. Hamdija Karamehmedović, Šukrija Kurtović, Hamid Kukić, Murat Sarić, Hasan Rebac (prvobitno Hrvat), Hadži Hamid Svrzo, Mehmed Zildžić, Mehmed Ćišić, Muhamed Mehmedbašić, Avdo Hasanbegović, Alija Džemidžić, Rešid Kurtaić, Asim Šeremet, Mustafa Golubić i drugi.⁴⁰

Todor Kruševac u svom istraživanju došao je do zaključka da je muslimanska inteligencija za vrijeme austrougarske uprave više pokazivala simpatije prema hrvatstvu nego prema srpstvu. To je, prema njegovom mišljenju, rezultat niza faktora, počevši od historijske tradicije i romantičarskih motiva, savremenih književno-kulturnih dodira, veza i zračenja, do političke simpatije i agrarno-ekonomskih odnosa koji su u svemu bili povoljniji za veći utjecaj hrvatske nacionalne ideje.⁴¹

Za širenje hrvatske nacionalne ideje i njenu prisutnost u krugovima muslimanske vjerske inteligencije u Bosni i Hercegovini glavni ishodišni centar tokom

³⁹ O malom broju muslimana koji su se nacionalno opredijelili za srpsku ideju na početku 20. stoljeća svjedoči i Šukrija Kurtović, koji je u jednoj zabilježki zapisao da se jedino on osjećao Srbinom između trideset i pet đaka u vakufskom konviktu u Mostaru.

⁴⁰ Enver Redžić, "Istoriografija o 'Muslimanskoj naciji'", Institut za istoriju, *Prilozi*, 29, Sarajevo, 2000, str. 233–244.

⁴¹ T. Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom*, str. 286.

cijelog austrougarskog perioda bila je Hrvatska stranka prava, čiji je nacionalni program kreirao Ante Starčević. Za Starčevića se zna da je bio beskompromisni protivnik širenja austrougarskog utjecaja na Balkan, jer se time suzbijao prostor za hrvatsku nacionalnu aktivnost, koja je u konačnici za cilj imala oslobađanje i osamostaljenje hrvatskog naroda, odnosno stvaranje nacionalne hrvatske države koja bi se prostirala i na prostor Bosne i Hercegovine, a muslimanski narod je u Starčevićевой percepciji smatran sastavnim dijelom hrvatskog naroda. Mnogo prije okupacije Bosne i Hercegovine, Starčević se čak namjeravao naseliti u Sarajevu jer je smatrao da u Bosni pod osmanskom upravom postoje uvjeti za poduzimanje šire nacionalne akcije u pravcu propagiranja ideje o hrvatskoj nacionalnosti muslimana.⁴²

U akciju nacionalnog pridobijanja muslimana za hrvatstvo uključila se vrlo aktivno i Matica hrvatska, koja je nastojala putem literature, časopisa i raznih drugih publikacija djelovati u tom pravcu. Izdala je velik broj djela koja su bila namijenjena muslimanskoj populaciji, ali istovremeno služila su i za predstavljanje muslimana široj hrvatskoj javnosti. Tako se u njenom izdanju pojavljuju radovi više muslimanskih autora, od kojih se po zastupljenosti na prvom mjestu izdvajaju Osman Nuri Hadžić i Edhem Mulabdić. Velike simpatije kod jednog dijela muslimanskog naroda Matica hrvatska zadobila je kada je pokrenula akciju prikupljanja i objavljivanja muslimanskih narodnih pjesama. Njena izdanja su se relativno dosta čitala u Bosni i Hercegovini. Tako je, prema jednom izvještaju Matice hrvatske za 1894. godinu, od 890 pretplatnika u Bosni bilo 140 muslimana. To je, s obzirom na tadašnje stanje latinične pismenosti, zanimljiva brojka. Među pretplatnicima je bilo 18 đaka Šerijatske sudačke škole u Sarajevu i oko 40 begova i aga.⁴³

Jedan od pretplatnika na izdanja Matice hrvatske iz Šerijatske sudačke škole bio je i Osman Nuri Hadžić.⁴⁴ On je još kao student ove škole pokazivao simpatije prema Starčevićевой doktrini, što je bila i direktna posljedica njegovog druženja u ranim đačkim danima u Mostaru s Ivanom Milićevićem. Naročito se isticao na polju pisane riječi. Hadžić surađuje u pravaškoj štampi i u *Obzoru*, u kome

---

⁴² Više o tome u radu Muhameda Hadžijahića, “Jedan neostvareni nacionalno-politički projekat u Bosni iz g. 1853.”, *Historijski zbornik*, Zagreb, god. XIX–XX, 1966–1967, str. 87–102.

⁴³ A. Malbaša, *Hrvatski i srpski nacionalni problem*, str. 67–68.

⁴⁴ Osman Nuri Hadžić rođen je 1869. godine u Mostaru, a Šerijatsku sudačku školu završio je 1893. u Sarajevu. Studirao je pravo u Beču i Zagrebu. Radnu karijeru započeo je u Okružnom sudu u Mostaru, pa u Sarajevu, a nakon toga prešao je u Zemaljsku vladu u Sarajevu. Istovremeno je bio i profesor na Šerijatskoj sudačkoj školi, a od 1912. do 1914. godine i njen direktor. Esad Zgodić, *Bosanska politička misao: austrougarsko doba*, Sarajevo, 2003, str. 311–312.

piše članak pod naslovom “Vejsil i Vejsilova šubara”, a sa svojim prijateljem Ivanom Milićevićem pod zajedničkim pseudonimom Osman – Aziz objavljuje prozu u različitim književnim časopisima i listovima kao što su: *Mlada Hrvatska*, *Hrvatsko pravo*, *Bog i Hrvati*, *Prosvjeta*, *Vienac*, *Dom* i *Sviet*, te u izdanjima Matice hrvatske, Društva sv. Jeronima i Hrvatske biblioteke.

U radovima Osman – Aziza iz tog perioda osjeća se vrlo jak utjecaj ideja iz Starčevićevih govora i članaka, koji se uzimaju kao polazišta u kritici savremenog muslimanskog društva i kao koncepcije budućeg kulturnog i društvenog razvitka. Prije zajedničkih radova s Ivanom Milićevićem, prvi važniji spomen Starčevićevih ideja u tekstu jednog muslimanskog pisca dao je sam Hadžić u svojoj knjizi *Islam i kultura*, objavljenoj u Zagrebu 1894. godine. Riječ je o publicističko-polemičkom djelu napisanom s ciljem odbrane islama i njegovih sljedbenika. Knjiga je nastala kao odgovor na izlaganje Milana Nedeljkovića u članku “Islam i njegov uticaj na duševni život i kulturni napredak naroda mu”, objavljenom u “Ljetopisu Matice srpske” 1892. godine. Da bi mogao napadati Osmanlije, Nedeljković je u ovom radu za podlogu uzeo njihov vjerski identitet. On turski narod doživljava kao neobrazovan i divlji, a nakon primanja islama, prema njegovim mišljenju, još je više podivljao. Na vrlo tendenciozan način govori o pogubnom utjecaju islama na opći razvoj društva i kulture, hvaleći istovremeno hrišćansku vjeru, a sve to nastoji potkrijepiti mišljenjima zapadnih misionarskih autoriteta. Prozirući u Nedeljkovićevu političko-nacionalnu težnju, koja se krila iza potkopavanja temelja duhovne kulture Osmanlija na Balkanu, identificirajući se s islamom, njegovom kulturom i Turcima kao njenim nosiocima na Balkanu, Hadžić je u svojoj knjizi pisao žestoko, inventivno i potpuno politički opredijeljeno, ističući kao primjer političke tolerancije i naklonosti prema islamu Antuna Starčevića. Na mnogo mjesta poziva se na Starčevićeva mišljenja o islamu i Osmanskoj carevini i citira sve najvažnije što je Starčević napisao o muslimanskom pitanju, ne ulazeći pritom u analizu njegovih političkih motiva i pragmatičnih ciljeva.⁴⁵

Odbojan stav nekih slavenskih naroda, posebno balkanskih kršćanskih naroda, prema islamu Osman N. Hadžić je objasnio njihovom mržnjom prema Osmanlijama i njihovoj vladavini, koju su oni identificirali s islamom kao religijom, a smanjivanje te mržnje objašnjavao je time što se s povlačenjem Osmanlija s Balkana “počela lučiti vjera od narodnosti, od države”. Time se nadovezao na ideju narodnosne emancipacije muslimana od Turaka Osmanlija, koju je već Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak u svojim djelima i sa svojim kulturnim kru-

---

⁴⁵ M. Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost*, str. 110–111.

gom u listu *Bošnjak* podvlačio, ali je u tome otišao u drugom pravcu, opredjeljujući se u svojim nacionalnim simpatijama za hrvatstvo i starčevićanstvo. Djelo *Islam i kultura* je samostalni Hadžićev rad, ali, po svemu sudeći, ipak izgleda da je stručno-religioznu argumentaciju svojih stavova iznesenih u knjizi, koju je on kao apsolvant Šerijatske sudačke škole “imao u malom prstu”, pretresao i razradio zajedno s Milićevićem.⁴⁶

Nacionalna akcija iz Hrvatske dala je određene rezultate, i to prije svega kod školovane muslimanske omladine. Prvi univerzitetski obrazovani muslimani školovani na evropskim univerzitetima, u prvom redu u Beču, Grazu i Zagrebu, najčešće su se izjašnjavali kao Hrvati: Mehmed Ali-beg Kapetanović, Hajdar ef. Fazlagić, Ahmed-beg Defterdarević, Ibrahim-beg Defterdarević, Šemsi-beg Salihbegović, Osman ef. Midžić, Safvet-beg Bašagić, Zaim-beg Resulbegović, Avdi-beg Hrasnica, Halid-beg Hrasnica, Mahmud-beg Hrasnica i Hašim-beg Badnjević. U ovoj prvoj generaciji muslimanske inteligencije u nacionalnom pogledu kao Srbin izjašnjavao se jedino Ćamil ef. Karamehmedović, koji je tokom studija u Beču došao u kontakt s članovima *Zore*, udruženja srpskih akademičara u Beču, i aktivno se uključio u rad navedenog društva.⁴⁷

U romanu *Bez svrhe*, koji je Osman – Aziz objavio 1897. godine, data je kritika muslimanskih vjersko-prosvjetnih zavoda, medresa, njihovih nastavnika i zastarjelog sistema obrazovanja. U onovremenoj muslimanskoj javnosti, ne naviknutoj na ozbiljan kritički stav prema ulemi kao nosiocu vjerskog života, pojava ovog djela prošla je gotovo nezapaženo. Čitalo se uglavnom u krugovima muslimanske intelektualne omladine. Poslije Hadžićevog djela *Islam i kultura*, u kome je pokazao simpatije prema Starčevićevoj ideologiji, te nekih pripovjedaka iz zbirke *Na pragu novoga doba*, ovaj roman je značio i najotvoreniju hrvatsko-muslimansku nacionalnu deklaraciju, kao antipoziciju i oštro odvajanje od turske historijske tradicije: “Islam ne isključuje ni jednoga naroda, pak ni nama ne brani da ostanemo po prošlosti, po krvi, jeziku, po budućnosti, ono što jesmo – da ostanemo Hrvati.” U nastavku se navode primjeri Gradaševića, Ali-paše Rizvanbegovića i niza velikodostojnika bosanskohercegovačkog porijekla koji su “za slavu Islama radili ne kao Turci, već kao Hrvati”.⁴⁸ Svoju nacionalnu poziciju autori su prvi i posljednji put tako otvoreno i nametljivo izrazili u knjizi *Slika iz života*, koja je štampana u Zagrebu 1897. godine. Tu kažu: “Ako je po vjeri mi

---

⁴⁶ Ivan Milićević, “Nekoliko uspomena iz prošlih vremena”, *Novi Behar*, br. 6/7, god. VII, Sarajevo, 1933–34, str. 83–84.

⁴⁷ Muhamed Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, str. 202–203.

⁴⁸ Osman – Aziz, *Bez svrhe: Slika iz života*, Matica hrvatska, Zagreb, 1897, str. 126–128.

smo muslimi, a ako po narodu i jeziku, mi smo Hrvati..., Turčin govori turski, mi hrvatski.” “Ako hoćete biti pravi muslimi, morate biti i dobri Hrvati.”⁴⁹

Posljednja zajednička knjiga Osman – Aziza *Pripovijesti iz bosanskog života* izašla je 1898. godine. Nije pobudila interesovanje u javnosti jer nije donosila ništa novo. Time je praktično završeno zagrebačko doba Osman – Azizovog djelovanja koje je započelo s namjerom društvenog, nacionalnog i političkog prosvjetovanja bosanskohercegovačkih muslimana i težnjom za reformiranjem njihovog cjelokupnog prosvjetno-kulturnog i ekonomsko-socijalnog života. Osman – Azizovu aktivnost u izdanjima Matice hrvatske nastavio je krajem devedestih godina Edhem Mulabdić svojim romanom *Zelena busenje* (1898) i zbirkom pripovjedačka *Na obali Bosne* (1900), ali ne onako kritički radikalno, oštro i angažirano u propagiranju hrvatskog nacionalizma. Njegova osnovna težnja usmjerena je na prosvjetiteljsko osvještavanje muslimana u nastojanju da se oni aktivno prilagode novim uvjetima života koje je sa sobom donijela okupacija.⁵⁰

Također je i Mehmed Dželaludin Kurt iz Mostara pokazao simpatije za hrvatsku nacionalnu ideju. On je nakon završene medrese u svom rodnom gradu upisao Šerijatsku sudačku školu, koju je s uspjehom završio 1902. godine. Studirao je na Pravnom fakultetu u Zagrebu, gdje je stekao širok krug poznanstava iz kulturno-prosvjetnog miljea. Tu je šire upoznao i prihvatio Starčevićeve nacionalne ideje. Napisao je zbirku muslimanskih epsko-lirskih pjesama i objavio ih 1902. godine u Mostaru. Zbirka se pojavila u vrijeme kada je i najgorljiviji pristalica ove ideologije među muslimanima Osman N. Hadžić svoja političko-narodnosna osjećanja svodio na afirmaciju muslimanskih interesa između hrvatskih i srpskih nacionalnih polova. Kurt je idealistički zaneseno posvetio svoju zbirku Anti Starčeviću, “prijatelju islamskog naroda u znak najdublje zahvalnosti”, a njen predgovor prozeo nacionalističkom isključivošću. Činjenica je da ni ova zbirka u muslimanskim intelektualnim krugovima nije dobila veću pažnju, a muslimanski listovi gotovo da nisu ni registrirali njenu pojavu, čime su pokazali distanciranje od nje.⁵¹

Hadžijahić navodi da su hrvatski krug među muslimanima u to vrijeme (prve decenije 20. stoljeća) činili poznati javni radnici kao što su Osman Nuri Hadžić (kasnije eksponiran kao Srbin), Ademaga Fazlagić, Mehmed Ali-beg Kapetanović, Hajdar ef. Fazlagić, Ahmed-beg Defterdarević, Šemsi-beg Salihbegović, Osman ef. Midžić, Safvet-beg Bašagić (poslije istaknuti Bošnjak), Asim-beg Resulbegović, Avdibeg Hrasnica, Halid-beg Hrasnica, Mehmed-beg Hrasnica,

---

⁴⁹ Isto, str. 170.

⁵⁰ M. Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost*, str. 127.

⁵¹ Isto, str. 140.

Hašim-beg Banjević, Edhem Mulabdić, Ademaga Mešić, dr. Hamid Šahinović Ekrem, Musa Ćazim Ćatić, Hamzalija Ajanović, narodni poslanici: Hasan Miljković, Džafer Kulenović, Nuriya Pozderac, Husein Alić, Ahmed Šerić, Hamid Kurbegović, Osman Vilović, Šemsudin Sarajlić, Atif Hadžikadić, Derviš Omerović, Husein Mašić, Salih Babić, Mustajbeg Kapetanović, dr. Šefkija Behmen, Ismet-beg Gavrankapetanović i drugi.⁵²

Sva dosadašnja istraživanja nacionalnog razvoja potvrđuju da religija predstavlja ključnu konstitutivnu determinantu nacije na bosanskohercegovačkom prostoru i da je srasla s historijskim i kulturnim razvojem naroda u Bosni i Hercegovini. Neosporna je činjenica da je pravoslavlje utkano u srpstvo, a katolicizam u hrvatstvo, što ima svoju logiku jer se nacionalne ideologije inspiriraju i tradicijama. Prigovori s muslimanske strane o identificiranju srpstva s pravoslavljem, kao i katoličanstva s hrvatstvom, datiraju već od prvih nacionalnih aktivnosti na ovim prostorima. Mehmed ef. Spahić iz Mostara, koji za sebe kaže da je “prvi otvoreno stupio u srbsko kolo u tvrdoj nadi da će tako pomoći Islamu i islamskome narodu”, tvrdio je da je “pravoslavlje jedina podloga srbstvu, ono se na njemu osniva, pravoslavlje ga uzdržava i sve, što na sebi ne nosi biljeg pravoslavlja, kosi se sa srbskom idejom. O tome sam se osvjedočio na svakom koraku među Srbima”.⁵³

Sumirajući dostignute rezultate bosanskohercegovačke historiografije vezane za nacionalni identitet Bošnjaka na kraju 19. i početkom 20. stoljeća, nedvojbeno se može zaključiti da je za najveći dio muslimanske vjerske inteligencije, kao i za bošnjački narod u cjelini, vjerski identitet bio primaran i ključni, dok su svi ostali kolektivni identiteti, uključujući i nacionalni, bili daleko ispod na ljestvici važnosti. Taj se zaključak u značajnoj mjeri uočava i kod proučavanja migracija Bošnjaka (muhadžira) prema onim teritorijama koji su ostali u sastavu Osmanske države.⁵⁴

Jedan manji broj obrazovanih muslimana, uključujući i neke pripadnike vjerske inteligencije, koji se aktivno uključio u promociju srpske i hrvatske nacionalne ideje u prvom redu predstavlja posljedicu društveno-političkog i kulturno-prosvjetnog ambijenta u kojem su se školovali, zatim odraz potrebe za slijeđenjem razvoja nacionalne svijesti kod pravoslavnog i katoličkog stanovništva, a nasuprot konceptu integralnog bosanstva koju je zastupala austrougarska uprava koja je doživljavana kao okupatorska i koja ima skrivene namjere da ih u konačnici “povlaši”.

---

⁵² E. Redžić, “Istoriografija o ‘Muslimanskoj naciji’”, *Prilozi*, 29, str. 233–244.

⁵³ Mehmed Spahić, “Historija moga srbovanja”, *Osvit*, Mostar, 1. IX 1898.

⁵⁴ O tome više vidjeti u: Safet Bandžović, *Deosmanizacija Balkana i Bošnjaci: ratovi i muhadžirska pribježišta (1876.–1923.)*, Sarajevo, 2013.

Jednostavno, postojalo je ogromno nepovjerenje prema novoj vlasti, i kad je u pitanju koncept novih obrazovnih ustanova, i kad se radilo na reformi vakufa, uspostavi nove vojne službe, ali i kad se radilo o osjetljivoj i za političko sazrijevanje jednog naroda vrlo važnoj problematici kao što su pitanja nacionalne identifikacije i imenovanja jezika. Sama činjenica da je okupaciona uprava u početnom periodu aktivno podržavala ideju bosanske nacije i bosanskog jezika, i da je to bilo centralno pitanje austrougarske nacionalne i jezičke politike, predstavlja dovoljan razlog za Bošnjake da ispolje suzdržanost i hladnoću prema nacionalnim identitetskim odrednicama.

Historijski gledano, iako su 1878. godine formalnopravno zagazili u austro-ugarsku epohu, Bošnjaci su, sudeći prema ispoljavanju i isticanju svojih kolektivnih identiteta, još nekoliko decenija ostali živjeti u osmanskoj epohi, u kojoj je osnovna razdjelnica među stanovništvom bila vjera a ne nacija, što se može smatrati jednim od razloga “zakasnjelog” nacionalnog razvitka. U tom smislu potrebno je razumijevati i najčešću samoidentifikaciju u svakodnevnom životu Bošnjaka tog vremena, kada se nazivaju – ili kada ih pripadnici drugih naroda oslovljavaju a oni to najnormalnije prihvataju – “Turcima” ili pripadnicima “turske vjere”. U ovom kontekstu termin “Turčin” jednak je riječi “musliman”, a pripadnik “turske vjere” jednako je izrazu “pripadnik islama”.⁵⁵ Slobodno se može kazati da, osim pojedinaca koji su potpali pod utjecaj srpske ili hrvatske nacionalne ideje, apsolutno niko u bošnjačkom narodu u to vrijeme nije smatrao da je to pogrešno. Naprotiv, svoj “turski” (čitaj: vjerski) identitet su s ponosom isticali.

Vrlo lako se uočava dugo prisutna i vrlo ozbiljna psihološka barijera bosanskohercegovačkih muslimana prema novoj vlasti, koju je nova uprava određenim političkim mjerama dodatno osnažila, a njihova ključna briga nakon okupacije bila je očuvanje vjerskog identiteta. Stoga je donekle razumljivo zašto Bošnjaci u to vrijeme ne pokazuju poseban interes za razvoj nacionalne svijesti i njegovanje elemenata koji određuju njihovu nacionalnu posebnost. Oni pojedinci iz redova muslimanske inteligencije koji su se nacionalno opredijelili za srpstvo ili hrvatstvo, i pored velikog entuzijazma i požrtvovanosti koju su iskazivali, ostajali su u manjini, a nerijetko je njihovo nacionalno deklariranje bilo nestabilno i podvrgnuto promjenama. U mnogo slučajeva prije bi se moglo zaključiti da je to pitanje bilo stvar njihovog (dnevno)političkog, a ne istinski nacionalnog opredjeljenja u

---

⁵⁵ Zanimljiv razgovor o temi “turske vjere” vodili su Ademaga Mešić i njegova majka. Vidjeti u: *Pokušaj rekonstrukcije ‘Memoara’ Ademage Mešića* – knjiga 1, str. 92: https://www.academia.edu/9674612/Poku%C5%A1aj_rekonstrukcije_Memoara_Ademage_Me%C5%A1i%C4%87a_-_Knjiga_1

današnjem razumijevanju nacionalnog identiteta. Uz ovu konstataciju svakako je važno napomenuti da pojam nacija ne predstavlja krutu, statičnu, zakovanu formu, već da, kao i svi ostali vještački konstrukti, tokom vremena mijenja svoj sadržaj i da je nužno razlikovati sve one elemente i pojavne oblike koji idu uz njegovo definiranje danas i stoljeće ranije.

Bosniak Religious Intelligentsia and the Challenges of National Identification during the Austro-Hungarian Period

Summary

The paper explores the challenges that Bosniak religious intelligentsia was faced with in terms of national identification during the Austro-Hungarian period. Research shows that this intelligentsia has often had a key role in all the major political, social and cultural issues of that time. In the first two decades of the occupation, religious intelligentsia was often the key representative of its people. The Austro-Hungarian authorities tried to use this fact in their project of creating an integral Bosnian nation that includes the three largest confessional communities in the country. Also, a number of representatives of the Muslim religious intelligentsia was affected by the Serbian and Croatian national ideologies that at the time sought to position themselves more firmly in Bosnia and Herzegovina. From the historical viewpoint, although Bosniaks formally and legally entered the Austro-Hungarian era in 1878, judging from the expression of their collective identities, they had remained living in the Ottoman era for several decades more. In this era the fundamental divide among the population was faith, not the nation, which can be seen as one of the reasons for the ‘delayed’ national development. It is easy to see a long present and very serious psychological barrier towards the new government on the part of Muslims in Bosnia and Herzegovina. This barrier was further strengthened by the new administration through certain political measures, and their main concern after the occupation was the preservation of religious identity. Therefore, it is somewhat understandable why Bosniaks at that time showed no particular interest in the development of national consciousness

and fostering of elements that determine their national singularity. It is important to note that the concept of nation is not a rigid, static, fixed form, but as all other artificial constructs, it changes its content over time, and it is important to distinguish all those elements and forms that go along with its definition at the present time and a century earlier.